

TORNA, TORNA, FRATRE

NICOLAE SARAMANDU

*Lui Eugeniu Coșeriu, pentru contribuția sa
la interpretarea pasajului din Theophylactus*

Cunoscut învățaților încă de la începutul secolului al XVI-lea¹, pasajul din *Istoriile* lui Theophylactus Simocatta (operă scrisă de cronicarul bizantin pe la anul 630) în care apar cuvintele τόρνα, τόρνα a constituit obiectul unei îndelungate controversă.

După cum se știe, împrejurarea în care au fost rostite cuvintele în discuție o reprezintă o expediție din anul 587 a armatei bizantine conduse de generalul Comentiolus în munții Haemus (Tracia) împotriva avarilor; succesul expediției a fost compromis de un incident:

„ἐν τι τῶν ὑποζυγίων τὸν ἐπικείμενον παραπέριψε φόρτον· συνέτυχε δὲ τὸν κεκτημένον εἰς τὸ πρόσω βαδίζειν· οἱ δὲ παρεπόμενοι καὶ ὄρῶντες τὸ νωτοφόρον ζῶον τὰ ἐπικείμενα πῶς ἀπῶ ἐπισυρόμενον ἀκοσμότερον εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι τὸν δεσπότην ἐκέλευον, τὸ τε σκευοφόρον ζῶον ἐπανορθοῦσθαι τοῦ πλημμελήματος· τοῦτό τοι τῆς ἀταξίας γέγονεν αἴτιον καὶ τὴν εἰς τοῦπίσω παλίρροιαν αὐτοματίζεται· παρηχεῖται γὰρ τοῖς πολλοῖς ἡ φωνή, καὶ παράσημον ἦν τὸ λεγόμενον, καὶ φυγὴν ἐδόκει δηλοῦν, ὡς οἷα τῶν πολεμίων ἐπιφανέντων ἀθρόον αὐτοῖς καὶ παρακλεψάντων τὴν δόκησιν· μεγίστου δὲ συμπεσόντος τῷ στρατεύματι θρύλλου, θροῦς παρ' αὐτῶν πολὺς ἐπανίσταται, παλινοσεῖν τε ἐβόα πᾶς γεγωνῶς διαπρύσιον, ἐπιχωρίῳ τε γλώττη εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι ἄλλος ἄλλω προσέταπεν, «τόρνα,τόρνα» μετὰ μεγίστου ταραχοῦ φθεγγόμενοι, οἷα νυκτομαχίας τινὸς ἐνδημούσης ἀδοκίτως αὐτοῖς”².

În timpul marșului nocturn, „unul din animalele de povară și-a scuturat sarcina de pe el. Se întâmplase însă ca stăpânul lui să meargă înainte. Dar cei care veneau în urmă și vedeau animalul de povară târând în dezordine sarcina după el, îi strigară stăpânului să se întoarcă și să îndrepte povara de pe animal. Ei bine, acest lucru a fost pricina tulburării ordinii în oștire și a făcut să înceapă fuga înapoi, căci strigătul sună cunoscut mulțimii: cele spuse erau și un semnal și păreau să însemne

¹ Cf. Coșeriu 1983: 21, Černjak 1992: 98.

² Theophylacti Simocattae *Historiae*, II, 15, 6–9, ed. De Boor, Leipzig, 1887; cf. FHDR 1970: 538.

fugă, ca și cum dușmanii s-ar fi ivit în apropiere de ei mai repede decât orice închipuire. S-a produs o foarte mare învălmășeală în oștire și mult zgomot; toți țipau tare și se îndemneau unul pe altul să se întoarcă strigând cu mare tulburare în limba țării *torna, torna*, ca și cum li s-ar fi ivit pe neașteptate o luptă în timpul nopții”³.

La aproape două secole după Theophylactus, aceeași întâmplare e relatată mai concentrat de un alt cronicar bizantin, Theophanes Confessor, în textul căruiua (*Chronographia*, scrisă pe la 810–814) apare *τόρνα, τόρνα, φράτρε*:

„ένὸς γὰρ ζῶον τὸν φόρτον διαστρέψαντος, ἕτερος τὸν δεσπότην τοῦ ζῶου προσφωνεῖ τὸν φόρτον ἀνορθῶσαι τῆ πατρῶα φωνῆ· «τόρνα, τόρνα, φράτρε». Καὶ ὁ μὲν κύριος τῆς ἡμιόνου τὴν φωνὴν οὐκ ἠσθάνετο, οἱ δὲ λαοὶ ἀκούσαντες καὶ τοὺς πολεμίους ἐπιστῆναι αὐτοῖς ὑπονοήσαντες εἰς φυγὸν ἐτρέπησαν, «τόρνα, τόρνα» μεγίσαις φωναῖς ἀνακράζοντες”⁴.

„Un animal de povară aruncase sarcina de pe el și cineva i-a strigat stăpânului animalului să îndrepte sarcina, zicându-i în limba părintească: *torna, torna, fratre*. Stăpânul catărului nu a auzit strigătul, dar oamenii l-au auzit și, crezând că sunt înfrânți de dușmani, o luară la fugă, strigând în gura mare: *torna, torna*”⁵.

Johann Thunmann, care la 1774 a comentat textul lui Theophanes, vedea în *torna, torna, fratre* o probă de limbă românească: „Spre sfârșitul secolului al VI-lea se vorbea deja în Tracia românește”⁶. „Nu poate fi vreo îndoială că limba în care s-a rostit acest strigăt era limba locuitorilor Haemusului sau ai Traciei”⁷, aceștia fiind traci romanizați. Ulterior, opiniile învățaților – istorici și filologi – au început să se deosebească, disputa continuând până în zilele noastre.

Punctul de vedere conform căruiua *torna, torna, fratre* reprezintă, la anul 587, o probă de limbă românească, atestând romanizarea Traciei și prezența localnicilor romanizați în armata bizantină, a fost susținut la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea de o serie întregă de istorici și filologi, atât români cât și străini, printre care F. J. Sulzer (1781), Gh. Șincai (1853), W. Tomaschek (1869), R. Roesler (1871), C. Jireček (1876), A. D. Xenopol (1885), B. P. Hasdeu (1892). În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea apare un alt punct de vedere, anume că, în cazul cuvintelor amintite, ar fi vorba nu de limba română, ci de limba latină.

³ Pentru traducerea românească, cf. Philippide 1925: 505, FDHR 1970: 539.

⁴ Theophanis *Chronographia*, I, Anno 6079 (587), 14–19, ed. De Boor, Leipzig, 1883; cf. FHDR 1970: 604.

⁵ Pentru traducerea românească, cf. Philippide 1925: 505–506, FDHR 1970: 605.

⁶ Thunmann 1774: 341 ("Gegen das Ende des sechsten Jahrhunderts sprach man schon in Thracien Wlachisch").

⁷ Thunmann 1774: 342. „Locuitorii traci ai Tesaliei, ai Macedoniei și ai Traciei propriu-zise au început să vorbească, după cât se pare, foarte devreme limba romanilor, stăpânii lor” (Thunmann 1774: 339–340).

În acest sens s-au pronunțat J. L. Pić (1880), J. Jung (1881), A. Budinszky (1881), D. Onciul (1885)⁸.

După ce, în 1876, văzuse în *torna, torna, fratre* „prima urmă de limbă românească”⁹, C. Jireček își schimbă ulterior părerea, susținând în 1893 că aceste cuvinte reprezintă simpli termeni latinești de comandă militară folosiți în armata bizantină, nefiind o dovadă pentru prezența unei populații romanizate în Tracia și nici pentru începuturile limbii române¹⁰. Acest punct de vedere a fost împărțit în prima jumătate a secolului al XX-lea de O. Densusianu (1901), D. Russo (1912), P. Mutafčief (1938), F. Lot (1946)¹¹.

Deși constată că *turnare* are în limba veche și în aromână sensul „a întoarce”, O. Densusianu afirmă că *torna*, fiind „un cuvânt din limbajul oficial al armatei bizantine [...], nu mai poate fi socotit ca un cuvânt românesc, ci trebuie considerat pur și simplu ca un termen de comandă din latina epocii bizantine”¹²; urmează o trimitere la contribuția din 1893 a lui C. Jireček.

N. Iorga (1905) a sesizat cel dintâi „dualitatea” lui *torna* în textul lui Theophylactus: strigătul adresat stăpânului animalului de povară „în limba locului” de către cei din preajmă a fost înțeles greșit de ceilalți soldați datorită „asemănării” cu termenul militar latinesc de comandă, fapt care a provocat incidentul¹³. Istoricul român îi consideră pe oșteni traci romanizați, vorbind între ei „în limba părintească”¹⁴, așa cum spune Theophanes.

Foarte hotărât s-a pronunțat Al. Philippide (1925) împotriva opiniei lui C. Jireček (1893). Fără să-l amintească pe N. Iorga, Al. Philippide consideră că *torna* nu trebuie înțeles exclusiv ca termen militar de comandă, căci era totodată un cuvânt „din limba țării, din limba locului”: „Armata, dacă a înțeles rău cuvântul *torna*, ca și cum ar fi fost vorba că trebuie să se întoarcă cineva să fugă, l-a înțeles ca un cuvânt din limba țării, din limba locului, căci doar Theophylactus spune lămurit că «toți strigau cât îi ținea gura și se îndemnau unul pe altul să se întoarcă, răcnind cu mare tulburare în limba țării: *retorna*»”¹⁵. Arătând că „înainte de anul

⁸ Pentru istoricul opiniilor, cf. Mihăescu 1976: 25–28.

⁹ Jireček 1878: 112 („die erste Spur des Rumänischen”).

¹⁰ Jireček 1893: 98–99; cf. și Jireček 1901:18.

¹¹ Cf. Mihăescu 1976: 27–28.

¹² Densusianu 1901: 390.

¹³ „Într-o regiune foarte aproape de Haemus, unde se găsesec nume romanice precum Kalvumuntis (calvos montes), unul dintre soldații retrași din cel mai apropiat ținut primejdut strigă «în limba locului» (ἐπιχωρίῳ τε γλώττη) unui camarad care-și pierduse bagajul «retorna» sau «torna, fratre»; datorită asemănării cu unul din termenii latinești obișnuiți de comandă, strigătul e înțeles greșit și oastea, de teama unui dușman ivit pe neașteptate, se risipește prin văi” (Iorga 1905: 106).

¹⁴ Cf. N. Iorga, *Istoria românilor*, II, București, 1936, p. 249.

¹⁵ Philippide 1925: 508 (nota). „Dar se pare că Jireček n-a cetit pagina întregă a descripției din Theophylactus și Theophanes. Acolo se vede lămurit că n-avem a face cu un termen de comandă, căci un soldat s-a adresat unui camarad al său cu vorbele *retorna ori torna, torna, fratre*, pentru a-l face atent asupra faptului că s-a deranjat sarcina de pe spatele unui animal și că trebuie să se

600 grosul armatelor bizantine era format din barbari mercenari și din populația romanică a Peninsulei Balcanice” și că „armata despre care se vorbește în aceste pasaje [din Theophylactus și Theophanes] opera în părțile de răsărit ale muntelui Haemus *pe teritoriu thrac romanizat*” [subl. n.], Al. Philippide afirmă că „nimic nu este mai natural decât a conchide, cum au făcut toți înainte de Jireček, că vorbele *torna, retorna, fratre* sunt cuvinte românești din veacul al șaselea”¹⁶.

Și alți învățați au considerat, ulterior, că *torna, torna, fratre* aparțineau limbii populației locale romanizate, care furniza soldați armatei bizantine: R. Vulpe (1938), C. Popa-Lisseanu (1940), G. I. Brătianu (1942), dintre români, iar dintre străini, H. Ziliacus (1935).

Într-o contribuție din 1938, istoricul grec G. Kolias a luat în discuție termenii ἐπιχώριος γλωσσα „limba locului, limba țării” (Theophylactus) și πάτριος φωνή „limba părintească, limba strămoșească” (Theophanes), arătând că prin expresiile în cauză „bizantinii înțelegeau, de fapt, limba oficială a Imperiului, adică limba latină în general, și nu limba țării sau a regiunii unde se găsea la anul 586 armata bizantină, deci nu limba latină sau romanică din Tracia”¹⁷. Folosind expresiile *epihorios glossa* și *patrios fonē* cei doi cronicari bizantini „nu făceau decât să indice proveniența latină a lui *torna, torna, fratre* și nimic mai mult”, de unde rezultă că pasajele în discuție din Theophylactus și Theophanes „nu reprezintă o probă pentru prezența unei populații romanizate în Tracia sau în armata bizantină și nici pentru primele manifestări ale limbii române”¹⁸. Acest punct de vedere a fost împărtășit ulterior de M. Gyóni (1942), C. Tagliavini (1952), V. Beșevliev (1964;1970) și H. Mihăescu (1976).

Interpretările date, pe de o parte, cuvintelor *τόρνα, τόρνα, φράτρε* și, pe de altă parte, expresiilor ἐπιχώριος γλωσσα et πάτριος φωνή au fost readuse în discuție în 1956 de Petre Ș. Năsturel.

În legătură cu *torna, torna*, Petre Ș. Năsturel amintește cele două teze opuse – a) cuvintele reprezintă „cele mai vechi urme de limbă românească și dovedesc romanitatea Traciei în veacul al VI-lea”; b) cuvintele nu reprezintă „nici cea mai veche mărturie de limbă românească, nici o dovadă a caracterului roman al Traciei de pe atunci”, fiind vorba de „un cuvânt ostășesc de poruncă întrebuițat în armata bizantină, după cum îl găsim alături de multe altele în *Strategikon*-ul zis al împăratului Mauriciu și însemnând «înapoi, stânga împrejur» și nimic altceva” – și consideră că „amândouă tezele au părți pozitive”. Împăcând cele două puncte de vedere, Petre Ș. Năsturel, fără să menționeze interpretarea similară dată de N. Iorga

întoarce s-o îndrepte cum se cade. Apoi acolo se spune lămurit că soldatul s-a adresat camaradului său *în limba țării, în limba din partea locului* [...] cum zice Theophylactus, *în limba părintească* [...] cum zice Theofanes” (Philippide 1925: 507).

¹⁶ Philippide 1925: 508 (nota).

¹⁷ Kolias 1938 (apud Mihăescu 1976: 28).

¹⁸ Cf. Kolias 1938 (apud Mihăescu 1976: 30).

și de Al. Philippide (vezi *supra*), arată că *torna* era atât „un termen viu” în graiul însoțitorilor catârgiului, cât și un termen militar de comandă în armata bizantină, cele două cuvinte „sunând aproape la fel”: „Ca să ne rezumăm părerea, cuvântul spus catârgiului era un termen viu, din graiul însoțitorilor lui, sunând aproape la fel cu cuvântul *torna* din terminologia de comandă a armatei bizantine”¹⁹.

„Preciziunea povestirii lui Teofilact nu a fost până acum luată în seamă așa cum trebuie. Totuși reiese clar din aceste rânduri: 1) că cuvântul întrebuințat de însoțitorii stăpânului catârului nu era chiar același cu cuvântul pe care oștenii și-au închipuit că-l aud și 2) că, pe când în gura tovarășilor lui cuvântul însemna doar «întoarce-te», εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι, așa cum susțin cu bună dreptate mai toți cercetătorii români, în schimb cuvântul așa cum l-au înțeles ostașii însemna «înapoi, la stânga împrejur», precum și-au dat seama tot cu bună dreptate Jireček și alți învățați, fiind, prin urmare, după chiar mărturia *Strategikon*-ului așa-zis al împăratului Mauriciu, un cuvânt din graiul oștirilor bizantine”²⁰.

Referitor la *fratre*, care nu există la Theophilactus, dar apare la Theophanes, Petre Ș. Năsturel își însușește părerea exprimată de Franz Dölger (1940), care a arătat că oștenii bizantini obișnuiau a se numi între ei *frater*; fiind de acord cu M. Gyóni (1942) că Theophanes „a strecurat în povestire un cuvânt întrebuințat pe vremea sa”, istoricul român consideră că „acest cuvânt trebuie să fie o formă din limba romanică de răsărit”²¹.

În ceea ce privește expresiile ἐπιχώριος γλῶσσα și πάτριος φωνή, Petre Ș. Năsturel redă opiniile bizantinologilor G. Kolias și M. Gyóni, care au arătat că ἐπιχώριος și πάτριος sunt termeni sinonimi, însemnând „pe latinește”, și nu „băștinaș, din partea locului”, respectiv „părintesc”; el consideră însă că această interpretare se aplică numai în cazul oștenilor care au preluat termenul rostit de însoțitorii catârgiului și căroră *torna* le-a sunat „asemănător” termenului militar de comandă. Pe catârgiu și pe însoțitorii lui, pentru care *torna* „era un cuvânt din graiul lor”, istoricul român îi separă de oșteni, căroră *torna* le-a sunat ca un termen militar de comandă. Cei dintâi (adică nu oștenii) „făceau parte din așa-zisul τοῦλδον, care cuprindea samarele, slugile și vitele de povară. Măcar ei erau băștinași, în sensul larg al cuvântului [...]; ei făceau parte din *latinitatea răsăriteană din veacul al VI-lea*”²². [subl. n.].

„Reiese din aceasta în chip limpede și cu totul neîndoielnic că cel puțin pentru catârgiu și pentru tovarășii lui vorba *torna* era un cuvânt din graiul lor [subl. n.] – la fel cu siguranță și φράτρε – pe când la urechile și în gura oștenilor apărea, cum dovedește *Strategikon*-ul, ca un cuvânt ostășesc de poruncă. [...]. Cu alte

¹⁹ Năsturel 1956: 181.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Năsturel 1956: 184.

²² Năsturel 1956: 185.

cuvinte, chiar dacă oastea nu a fost alcătuită din băștinași, se aflau împreună cu ea *oameni care vorbeau o limbă romanică*²³ [subl. n.].

Precizăm aici că dubla semnificație a lui *torna* – cuvânt în graiul populației locale romanizate și termen latinesc militar de comandă – a fost sesizată în 1939 de istoricul grec A. Keramopoulos, pe care Petre Ș. Năsturel nu-l menționează (lucrarea acestuia fiindu-i, se pare, necunoscută). A. Keramopoulos adaugă, în sprijinul interpretării sale, termenul *frater (fratre)*, care, „probând familiaritatea camarazilor, interzice, aici, ideea unui termen militar de comandă”²⁴.

Analizând exemplele extrase de G. Koliaș și M. Gyóni din alți autori bizantini pentru a dovedi că *epihorios glossa* și *patrios fonē* înseamnă „în limba latină”, „pe latinește”, Petre Ș. Năsturel observă că, în textele citate, expresiile „sunt însoțite de lămurirea că romeii (romanii) obișnuiesc a spune așa la cutare cuvânt, în schimb această precizare lipsește cu totul din textele lui Teofilactus și Teofanes, încât s-ar putea ca vechea interpretare «în limba băștinașilor», «în limba părintească» să fie cea mai bună”²⁵. După cum se știe, „vechea interpretare” considera că armata care acționa în Haemus (Tracia) era în întregime alcătuită din localnici, adică din populația autohtonă romanizată, întemeindu-se pe faptul că cei doi cronicari bizantini, Theophylactus și Theophanes, înțelegeau prin *epihorios glossa* și, respectiv, *patrios fonē* tocmai limba vorbită de localnici, nu limba latină în general.

Tópva „era un cuvânt viu din graiul populației romanice răsăritene și poate fi socotit ca cea mai veche urmă de limbă străromână; la fel ca și φράτρε. Dar tot atunci se păstra în armata bizantină același cuvânt cu înțelesul de «înapoi», «stânga împrejur», ceea ce a amăgit pe oștenii lui Comentiolus, punându-i pe fugă”²⁶.

Așadar, Petre Ș. Năsturel consideră că *torna* era: a) un cuvânt viu în graiul localnicilor, adică pentru catârgiu și însoțitorii lui, care făceau parte din τοῦλδοῦν (trupele auxiliare recrutate de bizantini la fața locului), b) un termen latinesc de comandă militară, pentru ostași, și că prin *epihorios glossa*, *patrios fonē* se înțelege: a) „limba locului”, „limba părintească”, în cazul localnicilor, adică al populației locale romanizate (din care se recrutau trupele auxiliare), b) limba latină, în cazul ostașilor (dar și „limba locului”, „limba părintească”, în cazul în care ostașii erau, de asemenea, recrutați din populația locală romanizată).

În 1960 Al. Rosetti își însușește punctul de vedere exprimat de Al. Philippide în 1925 și susținut ulterior, cu argumente suplimentare, de Petre Ș. Năsturel (1956): „*Torna, torna, fratre* aparțin, deci, limbii române; ei corespund unor termeni latini de comandă din armata bizantină. Cronicarii bizantini amintiți ne dau, prin urmare,

²³ *Ibidem*.

²⁴ Keramopoulos 1939: 40, nota.

²⁵ Năsturel 1956: 185, nota 2.

²⁶ Năsturel 1956: 186.

o informație prețioasă asupra limbii populației romanizate de la sudul Dunării, ce era să devină limba română²⁷.

Într-un articol din 1964, I. Glodariu aderă la punctul de vedere exprimat de Petre Ș. Năsturel cu privire la armata bizantină, care era alcătuită, pe de o parte, din combatanți (soldați) și, pe de altă parte, din trupe auxiliare, de necombatanți, așa-numitul τοῦλδοῦ: aceste trupe erau formate „din oameni care transportau bagajele armatei, rechiziționați cu acest scop și, în sens[ul] larg al cuvântului, erau localnici” [subl. n.]²⁸. *Torna* era un termen latinesc de comandă militară, fiind în același timp „un cuvânt din graiul viu al populației băștinașe”²⁹, din rândul căreia se recrutau trupele auxiliare: „e cert că cei din jur l-au interpretat ca «întoarce-te», dacă nu erau soldați (și termenul folosit de Theophanes ne face să credem că nu erau), sau ca «stânga-mprejur», dacă erau ostași”³⁰. În φράτρε (în loc de φράτερ) I. Glodariu vede o „verigă sigură între lat. *frater* și rom. *frate*”; existența acestei forme „e chiar de presupus, firească, pentru o asemenea epocă în latina vulgară vorbită în Balcani”³¹. În legătură cu ἐπιχώριος și πατριος, care, după unii, ar însemna „băștinaș”, respectiv „părintesc”, iar după alții „pe latinește”, I. Glodariu consideră că aceste cuvinte au ambele sensuri și, fiind vorba de traci romanizați, ele sunt sinonime. Expresia *torna, torna, fratre* aparține „limbii latine populare vorbite în Peninsula Balcanică” și „vine, alături de alte mărturii, în sprijinul tezei romanizării populației balcanice (cu deosebire traci) către sfârșitul secolului VI”³².

În 1976, H. Mihăescu intervine în discuția despre *torna, torna fratre*, înscriindu-se, în general, în direcția ilustrată de C. Jireček (1893), ulterior, printre alții, de O. Densusianu (1901), dar îndeosebi de G. Kolias (1938) și M. Gyóni (1942). După opinia lui H. Mihăescu acești din urmă doi autori au adus argumente convingătoare în sprijinul punctului de vedere că *torna, torna, fratre* nu atestă romanizarea Traciei (existența unei populații locale romanizate), nici prezența unor

²⁷ Rosetti 1960: 468. „Așadar, termenii de mai sus aparțineau limbii populației romanizate, adică limbii române în devenire, după cum au susținut mai demult unii cercetători și, printre ei, A. Philippide, care a dat traducerea românească a pasajelor respective, însoțită de un comentariu convingător. Termenii coincid cu termenii omonimi sau foarte apropiați din limba latină, și de aceea ei au provocat panică în împrejurarea amintită”. Autorul adaugă în notă că, adoptând interpretarea lui A. Philippide, o abandonează pe cea a lui O. Densusianu, „care susține că termenii în discuție erau termeni latini de comandă și deci nu aparțin limbii române” (*ibid.*).

²⁸ Glodariu 1964: 484.

²⁹ Glodariu 1964: 486.

³⁰ Glodariu 1964: 487.

³¹ Glodariu 1964: 486.

³² Glodariu 1964: 487. „În legătură cu atribuirea expresiei limbii române (stăromâne) sau limbii latine, trebuie aleasă cea de a doua soluție. E cam riscant să se vorbească încă din sec. VI de străromână. Expresia aparține fără îndoială limbii latine populare vorbite în Peninsula Balcanică” (*ibid.*). „Autohtonii încadrați în τοῦλδοῦ e firesc să vorbească o limbă romanică” (Glodariu 1964: 485).

localnici (autohtoni) romanizați în armata bizantină, și nu reprezintă începuturile limbii române.

În legătură cu ἐπιχώριος γλῶσσα și πάτριος φωνή, H. Mihăescu acceptă punctul de vedere susținut de „specialistul grec G. Koliias”, care, cu exemple din autori bizantini ilustrând perioada cuprinsă între secolele al III-lea și al VI-lea, „a demonstrat” că prin aceste expresii „bizantinii înțelegeau, de fapt, limba oficială a Imperiului, adică limba latină în general și nu limba țării sau a regiunii unde se găsea la anul 586 armata bizantină, adică limba latină sau romanică din Tracia”³³.

H. Mihăescu menționează punctul de vedere diferit, exprimat de Petre Ș. Năsturel cu privire la *torna* (pe care îl redă astfel: „Cuvântul *torna* făcea parte din latina vorbită, fiind în același timp un termen militar intrat în greaca bizantină”³⁴), dar nu reține observația acestuia că prin ἐπιχώριος γλῶσσα în textul lui Theophylactus și πάτριος φωνή în textul lui Theophanes se înțelege nu limba latină în general, limba oficială a imperiului, ci, tocmai, *limba locului*, a regiunii unde se găsea armata bizantină la anul 587 (Tracia), limba vorbită de populația locală romanizată, din rândurile căreia se recrutau trupele auxiliare (τοῦλδον)³⁵.

Urmând părerea lui F. Dölger (1940) și A. Mócsy (1959), că soldații bizantini obișnuiau a se numi între ei *frater*, H. Mihăescu arată că termenul se folosea în context informal, cu valoare afectivă, și că nu apare niciodată în textele bizantine ca termen militar, ca termen tehnic specializat în armată. Ca urmare, bizantinologul român pune la îndoială temeinicia opiniei – exprimată, printre alții, de G. Koliias – „după care *torna, torna, fratre* erau termeni de comandă și nimic mai mult. De fapt, erau cuvinte din limba vorbită”³⁶. Totuși, după părerea autorului, aceste cuvinte „nu probează romanizarea Traciei, căci armata era tot timpul în mișcare”³⁷.

Considerând că *torna, torna, fratre* sunt termeni latinești aparținând limbii vorbite (*torna* fiind, totodată, și un termen militar de comandă în armata bizantină), H. Mihăescu este de părere că „cuvintele în cauză nu constituie o probă a prezenței în Tracia a unei populații romanizate. Această provincie se găsea în sfera de

³³ Mihăescu 1976: 28. Prin contribuția lui G. Koliias s-ar fi produs „une breche profonde dans l'ancienne conception” (*ibid.*).

³⁴ Mihăescu 1976: 30. Apoi rezumă expunerea lui Petre Ș. Năsturel: „Soldatul lui Comentiolus i s-a adresat camaradului său de arme în latină, ceea ce înseamnă că existau în această armată autohtoni care vorbeau această limbă. În concluzie, *torna, torna, fratre* sunt cuvinte ale latinei orientale, reprezentând prima manifestare cunoscută a limbii române” (Mihăescu 1976: 31).

³⁵ H. Mihăescu nu face nici o referire la τοῦλδον; totodată ignoră contribuția lui I. Glodariu, care, în general, este de acord cu opiniile lui Petre Ș. Năsturel.

³⁶ H. Mihăescu 1976: 34. În sprijinul acestei opinii, H. Mihăescu aduce următorul argument: „Nicăieri, după Theophanes, adică după anul 815 și până în greaca modernă, nu se întâlnesc cuvintele *torna, torna, fratre*, împrejurare care le întărește individualitatea și ne determină să le considerăm drept originale, ca o formulă la îndemâna persoanelor care vorbeau latina, și nu ca împrumuturi din latină intrate în limba greacă” (Mihăescu 1976: 34–35).

³⁷ Mihăescu 1976: 35; „ar însemna că forțăm uși deschise afirmând că în secolul al VI-lea latina era limba oficială a armatei bizantine, în care existau soldați ce vorbeau această limbă” (*ibid.*).

influență a culturii grecești și ne-a transmis un număr mult mai mare de inscripții grecești decât latinești. [...] Romanizarea [...] nu a pătruns decât sporadic în Tracia și Macedonia. Aici populațiile autohtone s-au menținut de-a lungul mai multor secole și nu au fost complet asimilate decât după colonizarea slavilor³⁸.

La întrebarea dacă *torna, torna, fratre* reprezintă „cel mai vechi document de limbă românească”, H. Mihăescu răspunde cu scepticism: „Ar fi, cu siguranță, temerar să vedem în două sau trei cuvinte latinești un început de limbă romanică³⁹”.

În schimb, G. Ivănescu (1980) consideră că „primele indicații despre limba română ca limbă aparte sunt din secolul al VI-lea⁴⁰, întemeindu-se tocmai pe textele în discuție, transmise de Theophylactus și Theophanes. Învățăturile ieșean îl amintește pe Al. Philippide, care a arătat „că cei doi cronicari bizantini vorbeau nu numai de comenzi militare, ci și de cuvinte spuse «în limba locului» sau «în limba părintească»⁴¹, și acceptă, în acest sens, opinia lui Petre Ș. Năsturel⁴².

În 1983, E. Coșeriu comentează textul lui Theophylactus, pornind de la „soluția întemeiată” prezentată de Petre Ș. Năsturel (1956) și, cu peste 50 de ani înaintea acestuia, de N. Iorga (1905), „care admite două *τόρνα*, sunând identic sau aproximativ la fel, cu înțeles diferit și funcție diferită în text⁴³: pe de o parte, cuvântul rostit de soldații care au participat nemijlocit la întâmplarea cu animalul de povară povestită de Theophylactus și Theophanes (*τόρνα*¹) și, pe de altă parte, cuvântul înțeles mai întâi de către ceilalți soldați ca *τόρνα*, un termen de comandă latinesc curent în armata bizantină a timpului (*τόρνα*²).

„Și nu poate fi nici o îndoială că numai o asemenea soluție este rațională și justificată, pentru că numai o soluție care admite dublul înțeles ia în considerație cum se cuvine ceea ce se spune în textele grecești, îndeosebi la Theophylactus. Soluțiile orientate altfel, care admit un singur *τόρνα*, fără dublu înțeles, care rămân adică la simpla literă a textului, sunt din capul locului îndoielnice, indiferent dacă se vede în *τόρνα* numai un cuvânt românesc (respectiv, «protoromânesc» ori «latinesc vulgar») sau numai un termen de comandă latinesc al armatei bizantine, căci ele nu iau în considerație, în mod exact și fără prejudecăți, tocmai conținutul celor două texte grecești⁴⁴.

³⁸ Mihăescu 1976: 31–32.

³⁹ Mihăescu 1976: 35.

⁴⁰ Ivănescu 1980: 177.

⁴¹ Ivănescu 1980: 178.

⁴² G. Ivănescu își încheie lucrarea cu câțiva ani înainte de data publicării (1980), fapt care explică lipsa referirilor la contribuția din 1976 a lui H. Mihăescu.

⁴³ Coșeriu 1983: 21. La Petre Ș. Năsturel era vorba, pe de o parte, de „cuvântul întrebuințat de însoțitorii stăpânului catărului” și, pe de altă parte, de „cuvântul pe care oștenii și-au închipuit că-l aud”, „așa cum l-au înțeles oștenii”, vezi *supra*, p. 237 și notele 20, 21.

⁴⁴ Coșeriu 1983: 21–22.

În legătură cu întregul înțeles al textului lui Theophylactus, E. Coșeriu consideră că, „așa cum au văzut Iorga și Năsturel, este vorba de descrierea unei neînțelegeri determinate de conținut, cu urmarea sa: un cuvânt este spus cu un anumit conținut (εις τοῦπίσω τραπέσθαι) [«să se întoarcă»] și este înțeles cu alt conținut (φυγῆν ἐδόκει δηλοῦν) [«părea să însemne (îndemn la) fugă»]”⁴⁵.

Înainte de a se ocupa în amănunt de τὸρνα, E. Coșeriu se referă la ἐπιχώριος γλῶσσα despre care G. Kolias (1938) a susținut că înseamnă la Theophylactus pur și simplu „pe latinește” (în limba latină). E. Coșeriu arată că autorul grec face o confuzie între ceea ce expresia în cauză desemnează (înseamnă) și ceea ce ea semnifică, adică între *desemnare* (înțeles) (germ. *Bedeutung*) și *semnificație* (germ. *Bezeichnung*, „conținutul dat într-o anumită limbă cu referentul obiectiv”). Termenul ἐπιχώριος „înseamnă numai «autohton, local, al locului, propriu unui ținut» și nu poate identifica în sine o anumită limbă”, dar poate să semnifice o anumită limbă, chiar fără alt adaos, „dacă e vorba de o anumită țară, de cuvinte concrete din limba respectivă”⁴⁶.

E. Coșeriu observă că în exemplele date de G. Kolias din Dion Cassius (secolul al III-lea) și împăratul Iulian (secolul al IV-lea), ἐπιχώριος califică cuvinte latinești numite ca atare (*collegia, panni, modii*), eventual opuse în mod expres cuvintelor grecești (τὰ ἐταιρικά κολλήγια ἐπιχώριος καλούμενα „asociațiile numite *collegia* în limba locului”: grec. τὰ ἐταιρικά – lat. *collegia*); în alte contexte, ca în cazul exemplelor date de G. Kolias din Theophylactus, apare un „identificator” chiar pentru limba latină, de exemplu τῶν Ῥωμαίων „(limba latină) a romanilor”⁴⁷. „Acolo însă unde Theophylactus folosește ἐπιχώριος γλῶσσα fără adaos, expresia se referă în mod necesar numai la limba ținutului sau a persoanelor despre care e vorba de fiecare dată. Această limbă poate fi chiar latina, dar nu «în abstracto» (ca nelocalizată), ci tocmai limba ținutului sau a persoanelor despre care este vorba de fiecare dată”⁴⁸.

În legătură cu *torna*, E. Coșeriu consideră că Theophylactus se referă nu la două, ci la trei exprimări: a) cuvântul strigat stăpânului animalului de povară de

⁴⁵ Coșeriu 1983: 23.

⁴⁶ Coșeriu 1983: 22.

⁴⁷ Acest lucru a fost observat și de Năsturel 1956: 185, nota 2 (vezi *supra*, p. 238 și nota 25). Autorul nu-l amintește aici pe H. Mihăescu (1976), care împărtășește punctul de vedere al lui G. Kolias; de altfel, E. Coșeriu nu ia în considerație contribuția lui H. Mihăescu, pe care nici nu o menționează.

⁴⁸ Coșeriu 1983: 22. „Este, fără îndoială, posibil și chiar probabil că Theophylactus a identificat limba soldaților, pe care el o numește ἐπιχώριος, cu latina” (Coșeriu 1983: 23). Aceasta e, însă, o problemă *filologică* („la ce limbă se gândea Theophylactus?”), pe când problema de rezolvat e una *lingvistică* (anume „care era sub aspect obiectiv-istoric limba la care se referă Theophylactus cu al său ἐπιχώριος?”) (*ibid.*). Însă această problemă „nu e deloc nevoie să se pună pentru τὸρνα² (se știe că limba respectivă era latină) și se poate pune nu pentru un τὸρνα general și nedeterminat, ci numai pentru τὸρνα¹ (ca și pentru un eventual τὸρνα³)” (Coșeriu 1983: 22–23). Despre cele trei *torna*, vezi în continuare.

către παρεπόμενοι καὶ ὀρώντες (de către camarazii *care mergeau în urma lui și au văzut* dezechilibrarea animalului și a încărcăturii ce o purta), pentru ca acesta să se întoarcă (εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι) (*torna*¹)⁴⁹; b) cuvântul recunoscut și înțeles mai întâi de către πολλοί, adică de către *mulțime*⁵⁰, care părea să însemne un *semnal de fugă*: φυγὴν ἐδόκει δηλοῦν (după cum rezultă din *Strategicon*-ul lui Mauricius, unde *torna* apare ca termen militar de comandă)⁵¹ (*torna*²); c) cuvântul pe care soldații și-l strigau *unii altora* ἄλλως ἄλλω (*torna*³): abia aici Theophylactus dă forma τόρνα, despre care spune că era ἐπιχωρίω τε γλώττη „în limba locului”, adică în limba locală a soldaților⁵², și îi atribuie același înțeles ca lui *torna*¹: εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι „să se întoarcă”.

Incidentul descris de Theophylactus decurge în două faze.

Prima fază „constă în relaționarea unui cuvânt din limba comună a soldaților cu o expresie specializată din limbajul militar bizantin”⁵³; e vorba de „o confuzie între un cuvânt din limba comună (τόρνα¹) și o expresie specializată a limbajului militar bizantin-latin (τόρνα²)”⁵⁴. Într-adevăr, cuvântul strigat de însoțitorii camaradului nu era termenul militar de comandă τόρνα, neavând acest conținut. Nonidentitatea de conținut dintre τόρνα¹ și τόρνα² rezultă din înțelesul pe care îl avea *torna* ca termen militar de comandă în armata bizantină, așa cum reiese din *Strategicon*-ul lui Mauricius (secolul al VI-lea).

E. Coșeriu arată, însă, că la Mauricius *torna* (termen de comandă folosit de cavalerie, nu de infanterie) nu înseamnă «a se retrage; retragerea» (acesta e *cede*), nici «a se întoarce; întoarcerea» (acesta e *transforma*) și nici «a reveni pe poziția inițială» (acesta e *reverte* sau *redi*), ci înseamnă exclusiv «a schimba direcția de marș (pentru a avansa din nou împotriva dușmanului)». Theophylactus descrie expediția în plină desfășurare a armatei lui Comentiolus, care înainta împotriva dușmanului⁵⁵ și, în situația dată, *torna* nu putea să fie decât „un ordin de retragere

⁴⁹ La Petre Ș. Năsturel: „cuvântul întrebuințat de însoțitorii stăpânului catârului” (Năsturel 1956: 181); „din povestirea lui Teofilact reiese limpede că cuvântul spus catârului însemna «a se întoarce», dar că la urechile oștenilor a sunat cam alături [...], că, așa cum ei l-au prins, el însemna aproape același lucru [...] și era parcă un semnal de fugă” (Năsturel 1956: 185).

⁵⁰ La Petre Ș. Năsturel: cuvântul „pe care oștenii și-au închipuit că-l aud”, „așa cum l-au înțeles ostașii” (Năsturel 1956: 181).

⁵¹ *Torna* „la urechile și în gura oștenilor apărea, cum dovedește *Strategikon*-ul, ca un cuvânt ostășesc de poruncă” (Năsturel 1956: 185).

⁵² „ἐπιχωρίως γλώσσα (der Soldaten)” (Coseriu 1983: 22).

⁵³ Coseriu 1983: 25.

⁵⁴ Coseriu 1983: 26.

⁵⁵ „Comentiolus aranjă armata și [...] o lăasă să înainteze”, Theophylactus II, 15 (citată după FHDR 1970: 539).

greșit formulat, căci pentru aceasta ar fi fost de așteptat *cede*. De aceea nici soldații nu rămân mult timp în confuzie cu acest termen de comandă⁵⁶.

În **faza a doua** soldații își dau seama că nu poate fi termenul de comandă *torna*: „Pentru o clipă soldații recunosc în *τόρνα*¹ termenul de comandă *τόρνα* și sunt derutați, pentru că este nepotrivit situației. Însă imediat după aceea ei își dau seama că nu poate fi acest termen de comandă, că e vorba de o expresie din limba comună, și își strigă ἄλλος ἄλλω [unii altora] **nu** termenul de comandă – cum cred Iorga și Năsturel –, ci «τόρνα, τόρνα» cu înțelesul «εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι» [să se întoarcă înapoi] și anume tot ἐπιχωρίω τε γλώττη [în limba locului]⁵⁷.

„Adevărata confuzie are loc, deci – după încurcătura de moment determinată de raportarea la termenul de comandă *τόρνα* –, nu între *τόρνα*¹ și *τόρνα*², ci între *τόρνα*¹ și *τόρνα*³. Și ea privește nu *înțelesul* (aceste cuvinte înseamnă pentru Theophylactus exact același lucru), ci *sensul* actelor de vorbire respective: o solicitare adresată **unuia** (unei persoane) cu un anumit scop („întoarce-te ca să îndrepti povara de pe animal”) este înțeleasă greșit ca solicitare către **toți** și cu un alt scop (fuga) și, în această formă („înapoi! înapoi!”), e preluată și transmisă mai departe⁵⁸.

Rezultă din interpretarea textului lui Theophilactus de către E. Coșeriu că întreaga armată a lui Comentiolus vorbea limba locului, fiind alcătuită din localnici, adică din populația locală romanizată din Haemus în secolul al VI-lea.

Pentru I. Fischer (1985), textele celor doi cronicari bizantini, Theophylactus și Theophanes, la care apar *torna*, *torna*, *fratre*, dovedesc faptul că „pe teritoriul fostelor provincii, latina devenise limba maternă a locuitorilor⁵⁹”.

Într-un articol din 1992, bizantinologul rus A. B. Černjak readuce în discuție aspectele de ordin istoric legate de *torna*, *torna*, *fratre*, considerând că cele de ordin lingvistic – sensul lui *torna* și funcția lui în textul lui Theophylactus; semnificația expresiei *epihorios glossa* la același autor, prin care se înțelege „limba locului”, nu „limba latină în general” – au fost lămurite de E. Coșeriu pe baza analizei textuale.

Deoarece E. Coșeriu (1983) nu menționase expunerea cu caracter de sinteză din 1976 a lui H. Mihăescu, A. B. Černjak se referă la contribuția bizantinologului român, rezumându-i opiniile privind aspectele de ordin istoric la două puncte: a) armata bizantină era tot timpul în mișcare, așa că prezența soldaților care vorbeau latina în Tracia nu spune nimic despre romanizarea acestei provincii; b) existența

⁵⁶ Coseriu 1983: 26. Theophylactus însuși vede în *torna* mai degrabă un cuvânt din limba comună a soldaților decât un termen de comandă, „căci termenul de comandă apare la el în faza de mijloc, tranzitorie, a neînțelegerii și, în plus, numai ca un cuvânt înțeles astfel la început și nu ca un cuvânt spus cu adevărat” (*ibid.*).

⁵⁷ Coseriu 1983: 26–27.

⁵⁸ Coseriu 1983: 27

⁵⁹ Fischer 1985: 22. „Discuția asupra presupusului caracter românesc al frazei este oțioasă; corectat sau nu, textul este *latin* și întâmplarea relatată ar fi putut avea loc pe tot cuprinsul Imperiului” (*ibidem*).

pe teritoriul Traciei a unei populații romanizate e puțin probabilă din cauza numărului decisiv mai mare al inscripțiilor grecești în raport cu cele latinești. Reamintim aici faptul că pentru H. Mihăescu e vorba de traci neromanizați, care au fost apoi asimilați de slavi.

În legătură cu punctul **a**, A. B. Černjak se declară de acord cu punctul de vedere, ignorat de H. Mihăescu (1976), pe care îl exprimase Petre Ș. Năsturel (1956), la care aderase I. Glodariu (1964), cu privire la τοῦλδov – trupele auxiliare formate din localnici, care slujeau în convoaiele militare de care –, transportul fiind una din îndeletnicirile tradiționale ale localnicilor. Chiar Theophylactus spune că generalul Comentiolus și-a recrutat armata la fața locului, în Anchialos (Tracia)⁶⁰, fiind vorba de o armată regională ordinară (de rând); el nu a adus în Tracia armată din altă parte⁶¹. Din cei 10000 de oameni care alcătuiau această armată, 4000 erau necombatantși, fiind puși să păzească bagajele și tabăra⁶². „Element străin, nebalcanic în această armată puteau să fie numai oștenii din garda personală a lui Comentiolus, al căror număr era nesemnificativ”⁶³. Rezultă că întreaga armată era formată din localnici: „strigătul transportatorilor l-a reluat întreaga armată bizantină, la care se și referă de fapt cuvintele ἐπιχωρίω τε γλώττη ale lui Theophilactus, deci ea [armata bizantină] era, de asemenea, formată din localnici”⁶⁴.

În legătură cu punctul **b**, A. B. Černjak arată că mențiuni despre limba tracă există în documente numai până în secolul al IV-lea; în secolul al VI-lea, puținele semnalări despre această limbă provin exclusiv din Palestina (unde pe alocuri mai existau comunități ale călugărilor traci, care slujeau, după tradiție, în limba maternă)⁶⁵. În Tracia propriu-zisă, tracii s-au romanizat „probabil datorită faptului că serviciul militar aproape că devenise ocupația principală permanentă a populației rurale, jefuită la nesfârșit de incursiunile barbarilor”⁶⁶.

„Limba locului” era *romanica balcanică*. În sprijinul acestei opinii A. B. Černjak menționează faptul că în repovestirea lui Theophanes Confessor apare încă un cuvânt romanic: φράτρε sau φράτερ, care aparține chiar cronicarului bizantin, acesta bazându-se „pe propria experiență”. Theophanes, care în tinerețe (până la

⁶⁰ Localitatea Anchialos (azi Pomorje) se afla pe malul Mării Negre, în nordul Traciei; cf. Mihăescu 1978: 365 și harta VI.

⁶¹ Cf. Černjak 1992: 100.

⁶² „Numărul luptătorilor era de șase mii, căci patru mii erau nefolositori pentru luptă; pe aceștia din urmă comandantul îi puse să păzească bagajele și tabăra”, Theophylactus, II, 10 (FDHR 1970: 535).

⁶³ Černjak 1992: 100.

⁶⁴ *Ibidem*: „Tracia furniza de multă vreme imperiului soldați excelenți”. Cf., în același sens, Philippide 1925: 508 („înainte de anul 600 grosul armatelor bizantine era format din barbari mercenari și din populația romanică a Peninsulei Balcanice”) și interpretarea dată de E. Coșeriu textului lui Theophylactus (vezi *supra*, p. 241–244).

⁶⁵ Černjak 1992: 101.

⁶⁶ *Ibidem*.

anul 780) a trăit la Constantinopol, a recunoscut în „romanicii-ciobani ce veneau în capitală să vândă brânză și produse din lână [...] pe urmașii soldaților lui Theophylactus”⁶⁷. A. B. Černjak susține, așadar, continuitatea de viețuire a populației locale romanizate. În felul acesta, el e împotriva direcției inaugurate de C. Jireček (1893), înscriindu-se în direcția ilustrată de Iorga (1905), Philippide (1925), Năsturel (1956), Rosetti (1960), Glodariu (1964), Coseriu (1983), Fischer (1985) și de alții.

Și Nicolae-Șerban Tanașoca (1993) relevă faptul că generalul Comentiolus, el însuși trac romanizat, își recrutase armata la fața locului. Având în vedere faptul că, cu câteva secole mai târziu, „sursele bizantine atestă prezența în aceeași regiune a păstorilor valahi, care vorbesc un dialect al românei”, *torna, torna, fratre* este o mărturie „nu numai a vechimii, ci și a continuității romanității balcanice”⁶⁸.

*

Într-o notă pusă la sfârșitul articolului său, în care s-a ocupat „exclusiv de interpretarea exactă a textului lui Theophylactus”, E. Coșeriu afirmă că nu e de acord cu „traducerea” de către cronicarul bizantin a lui τόρνα¹ (strigătul adresat de către camarazi stăpânului animalului de povară): εἰς τοῦπίσω τραπέσθαι „să se întoarcă” și consideră că „stăpânului animalului i s-a strigat nu «întoarce-te!», ci cu totul altceva”⁶⁹, fără să precizeze ce anume.

Ce i-au strigat catârgiului însoțitorii care veneau în urma lui?

La un alt înțeles al lui *torna* – strigătul adresat catârgiului de către însoțitorii care veneau în urma lui și au văzut că povara de pe catâr s-a dezechilibrat – s-a gândit cel dintâi Per. Papahagi (1925). Întemeiat pe înțelesul pe care lat. *tornare* îl are până astăzi în aromână (ar. *tornu, turnare*) „a (se) răsturna” (alături de cel de „a (se) întoarce, a reveni”)⁷⁰, autorul conchide: „Nu încapе îndoială că idiomul vorbit

⁶⁷ *Ibidem*. Cf., în acest sens, Coteanu 1981: 76 („subliniem ca și A. Philippide prezența lui *fratre* la Theophanes, căci, așa cum s-a mai spus, acest cuvânt nu avea ce să caute într-o comandă militară [...], fie că a fost într-adevăr pronunțat, fie că este un adaus al lui Theophanes ca să dea mai multă autenticitate relatării [...]. De altminteri, din secolul următor, se vorbește din ce în ce mai des despre *vlahi* în Peninsula Balcanică, fapt care concordă cu relatările celor doi cronicari bizantini”).

⁶⁸ Tanașoca 1993: 267. Autorul menționează poziția lui I. Fischer și a altora înaintea acestuia, care au văzut în textele celor doi istoriografi bizantini o dovadă a existenței „în secolul al VI-lea a unei romanități balcanice, a cărei limbă «maternă» și «locală», limba latină a epocii, nu devenise încă, desigur, în evoluția sa, o limbă romanică nouă, româna” (Tanașoca 1993: 266).

⁶⁹ Coseriu 1983: 27, 19. Autorul și-a propus să demonstreze altădată acest lucru „pe baza descrierii aceleiași întâmplări de către Theophanes” (*ibid.*).

⁷⁰ Cf. Papahagi 1925:189. Autorul dă mai multe exemple, din care rezultă că *mula toarnă* „catârul răstoarnă (povara, încărcătura)” se spune în mod curent în aromână. Cf., în același sens, DDA s. v *tornu*.

de soldații și de catârgiilor generalilor Martin și Comentiolus la anul 579 [sic] după Hr. era dialectul macedoromân de mai târziu⁷¹.

Constatarea făcută de Per. Papahagi nu a prea fost luată în seamă. Cei care s-au referit la aromână, precum Petre Ș. Năsturel (1956) și, înaintea acestuia, G. Popa-Lisseanu (1940), au avut în vedere sensul „a se întoarce” pe care *turnare* îl are în aromână și îl avea și în vechea dacoromână⁷².

Cel care a luat în considerare sensul „a răsturna” al arom. *turnare* a fost I. Glodariu (1964); autorul se baza pe recentul apărut, la acea dată, *Dicționar al dialectului aromân* (București, 1963) al lui Tache Papahagi⁷³, fără să facă referire la lucrarea din 1925 a lui Per. Papahagi⁷⁴: „revenind la cei doi cronicari bizantini, vedem că unul ne spune de catâr că și-a «răsturnat povara» (παπαέρριψε φόρτον) [Theophylactus], iar celălalt că și-a «sucit povara» (φόρτον διαστρέψαντος) [Theophanes]. Știind apoi că *tornu* din aromână își are originea în latinescul *torno*, -are, care înseamnă tocmai a *învârti* (și nu a întoarce), nu e mai probabil ca sensul cuvântului strigat în noapte ce aduce bine cu τόρνα să fi fost tocmai cel amintit? Admițând aceasta, ar însemna că însoțitorul catârgiului i-a strigat acestuia din urmă făcându-l atent că *animalul răstoarnă povara* [subl.n]. [...] însoțitorul catârgiului i-a strigat acestuia că *povara se răstoarnă*”⁷⁵ [subl. n.].

Trebuie să spunem în legătură cu cele de mai sus că sensul „răstoarnă” (ca, de altfel, și cel de „întoarce-te”, fapt deja semnalat) al lui *torna* se poate explica la fel bine prin aromână, ca și prin dacoromână. Avem în vedere înțelesurile pe care *torna* le are dialectal până azi în dacoromână; *turna* e atestat regional cu sensul „a răsturna”: *izbuti să-l îndoiască oleacă și mai să-l toarne jos*, ca și cu sensul „a doborî, a trânti”: *l-am și turnat la pământ; în pământ că mi-l turna; se «toarnă» oaia la pământ... se tunde după cum se știe*⁷⁶.

Ținând seamă de asemenea exemple, considerăm că sensurile arom. *tornu*, *turnare* nu pot fi aduse ca argument că „din punct de vedere semantic, există și

⁷¹ Papahagi 1925: 190.

⁷² Acest lucru îl observase deja O. Densusianu: rom. *turnare* cu sensul „a întoarce” apare în limba veche și în aromână („v. rom. și mr. cunosc acest verb chiar cu sensul dat de Teofan”, Densusianu 1901: 390).

⁷³ „Un alt sens al cuvântului strigat de însoțitorul catârgiului, asemănător cu τόρνα, găsit în aromână, ni se pare însă, dacă nu mai bun, cel puțin tot atât de vrednic de luat în seamă” (Glodariu 1964: 487). Autorul menționează sensul «răstoarnă», după care citează din DDA, s. v. *tornu*: „*mûla toárnă* (catârul răstoarnă: una din cele două poveri încărcate pe catâr se lasă mai jos și stă să răstoarne samarul cu întreaga lui încărcătură)”.

⁷⁴ H. Mihăescu menționează articolul lui Per. Papahagi din 1925, fără să-l comenteze: „Pericle Papahagi a încercat să demonstreze că celebrele cuvinte s-ar explica mai bine prin dialectul macedoromân” (Mihăescu 1976: 28).

⁷⁵ Glodariu 1964: 487. „E posibil, ba chiar foarte firesc, ca τόρνα să fi avut pe atunci, ca și azi în aromână, ambele sensuri: «întoarce-te» și «(catârul) răstoarnă (povara)»” (*ibid.*).

⁷⁶ Cf. DLR 1983: 738–739 (s. v. *turná*).

diferențe care urcă cu siguranță la perioada de formare a limbii noastre⁷⁷, așa cum afirmă Per. Papahagi: „Sensul cuvântului *tornu, turnare*, dat răsturnării încărcăturii de către un animal de povară, constituie, după părerea noastră, un exemplu eclatant al diferenței semantice pe care anumite cuvinte o prezintă în dialectele dacoromâne și macedoromâne⁷⁸”.

De asemenea, nu se poate susține, cum crede I. Glodariu, că expresia *torna, torna, fratre* aparține limbii vorbite în Peninsula Balcanică „din care s-au dezvoltat mai târziu, în contact cu altele, dialectele vorbite de aromâni, meglenoromâni și istroromâni⁷⁹” și nici că limba la care se referă Theophylactus și Theophanes era aromâna, cum consideră I. Coteanu.

Atestarea timpurie (secolele VIII–X) a aromânilor în ținuturile pe care le locuiesc astăzi e adusă de I. Coteanu (1969) ca argument în sprijinul opiniei sale că prin „limba țării”, „limba părintească” trebuie să înțelegem aromâna: „Fiind vorba de armata bizantină în acțiune în sudul Dunării, s-ar putea considera cu aceleași șanse de a corespunde adevărului ca și celelalte atestări că, și de data aceasta, avem în față pe aromâni și că proba de limbă amintită era chiar aromâna⁸⁰”. Într-o lucrare ulterioară, I. Coteanu, (1981) nu mai face această precizare, raliindu-se „la părerea celor care au văzut în *torna, torna, fratre!* prima mostră de limbă română⁸¹”.

Rezultă din expunerea de față, în care am prezentat opiniile exprimate până în prezent, că torna, torna, fratre probează existența populației romanizate în Peninsula Balcanică în secolul al VI-lea și că prin „limba locului”, „limba părintească” se înțelege limba vorbită de această populație, adică romanica balcanică, așa cum a fost numită de unii învățați, sau romanica răsăriteană, din care provine limba română.

Termenul *romanica balcanică* apare pentru prima dată la Ovid Densusianu (1901), autorul desemnând prin el „epoca cea mai veche a formării limbii române”, ajungând până în secolul al VI-lea⁸². Considerând că, după secolul al IV-lea, „latina vulgară și-a pierdut unitatea, fărâmițându-se în limbile ce aveau să devină limbile romanice de astăzi⁸³” și că „epoca română comună începe, așadar, în

⁷⁷ Papahagi 1925: 190.

⁷⁸ Papahagi 1925:191. Autorul consideră chiar că, „din acest punct de vedere, cuvântul *tornu, turnare* este o dovadă că limba română s-a format și în Balcani, pe când lipsa acestei accepțiuni [«a răsturna»] a cuvântului *turnare* în dacoromână dovedește continuitatea dacoromânilor în Dacia Traiană” (*ibid.*). După cum s-a văzut, *turnare* are și în dacoromână sensul „a răsturna”.

⁷⁹ Glodariu 1964: 487.

⁸⁰ Coteanu 1969: 21–22. Cf. și Lazarou 1986:110–111, care prezintă punctele de vedere susținute de Per. Papahagi și I. Coteanu.

⁸¹ Coteanu 1981: 75–76.

⁸² Cf. Densusianu 1901: 236. „Nu există nici o îndoială că romanica din Peninsula Balcanică a prezentat încă din primele secole ale erei noastre câteva trăsături caracteristice” (Densusianu 1901:234).

⁸³ Rosetti 1986: 322.

secolul al VII-lea”⁸⁴, faza numită de Ovid Densusianu *romanica balcanică* s-ar plasa în secolele V–VI⁸⁵. Cel care delimitează clar *romanica balcanică*, plasând-o în perioada latinei târzii, premergătoare românei comune, este Em. Vasiliu (1968): „Prin romanica balcanică înțelegem un stadiu de limbă imediat precedent constituirii idiomurilor romanice din Balcani (inclusiv dialectele dacoromâne). Am folosit acest termen pentru acuratețe terminologică: există o serie de particularități fonetice (și fonologice) ale limbii latine târzii care explică faptele de limbă română. [...]. Pe baza cercetării faptelor de limbă română, am ajuns uneori la concluzia că trebuie admisă ipoteza că unele schimbări fonetice sunt anterioare românei comune”⁸⁶. Pentru secolul al VI-lea, când s-a rostit *torna, torna*, A. B. Černjak folosește, de asemenea, termenul de *romanica balcanică* (cf. *supra*), fără să plaseze în timp perioada la care se referă termenul⁸⁷.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- Beševliev 1964 = V. Beševliev, *Über manche ältere Theorien von der Romanisierung der Thraker*, în „Etudes Balkaniques”, I, 1964, p. 147-158.
- Brătianu 1942 = G. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1942.
- Budinszky 1881 = A. Budinszky, *Die Ausbreitung der lateinischen Sprache über Italien und Provinzen des Römischen Reiches*, Berlin, 1881.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ „Așadar, începând cu secolul al V-lea, latina din provinciile dunărene își conturează trăsăturile proprii, dezvoltându-se în mod independent de celelalte limbi romanice, chiar și de acelea cu care formase odinioară grupul apenino-balcanic al limbilor romanice” (Rosetti 1986: 322). Ocupându-se de periodizarea limbii române, I. Coteanu (1981) delimitează „perioada (traco-) daco-romanică (din secolul al II-lea și chiar mai înainte până în secolele VI–VII), pe care o putem împărți în două: a) până în secolele III–IV și b) până în secolele VI–VII” (Coteanu 1981: 58). Perioada care ne interesează ar fi cea de sub **b**, care începe după secolul al V-lea și durează până în secolele VI–VII, adică se plasează aproximativ în secolele V–VI.

⁸⁶ Vasiliu 1968: 23–24. „Pentru a nu angaja în acest fel (sau a angaja cât mai puțin) cronologia schimbărilor fonetice ale întregului domeniu romanic, am atribuit aceste schimbări preromâne comune unui stadiu ipotetic «romanica balcanică»” (Vasiliu 1968: 24). În tratatul de istorie a limbii române elaborat de Academia Română (1969) se consideră că limba latină din Imperiul Roman de Răsărit „a început în jurul secolului al V-lea să se deosebească de latina din Apus” (ILR 1968: 15) și că „în perioada dintre secolele al V-lea și al VIII-lea, limba română a trecut de la aspectul de latină târzie la cel de idiom neolatin” (*ibidem*). În cadrul acestei perioade (secolele V–VIII), numită română comună, se separă latina dunăreană, care este tratată aparte, fără să fie delimitată cronologic, și care cuprinde schimbările produse propriu-zis înainte de româna comună. În *Latina dunăreană* (1985), I. Fischer tratează particularitățile care preced „dezagregarea unității limbii latine”, produsă după secolul al VI-lea (cf. Fischer 1985: 7). Precedând româna comună, ca fază a latinei târzii vorbite în Imperiul Roman de Răsărit, perioada numită *latina dunăreană* ar corespunde perioadei numite de alții romanica balcanică, cei doi termeni fiind oarecum sinonimi.

⁸⁷ Černjak 1992: 101 („în Tracia însăși locul ei [al limbii trace] îl luase deja, după cum am văzut, romanica balcanică”).

- Černjak 1992 = A. B. Černjak, *Vizantijskie svidetel'stva o romanskom (romanizirovannom) naselenii Balkan V–VII vv.*, în „Vizantinskij vremennik”, LIII, Moscova, 1992, p. 97–105.
- Coseriu 1983 = E. Coseriu, *Theophylactus, II, 15. Ein Beitrag zur Deutung von τόρνα, τόρνα, φράτρε*, în „Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza»” (serie nouă), Secțiunea III, e. Lingvistică, XXVIII–XXIX, Iași, 1982–1983, p. 21–27.
- Coteanu 1969 = I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, București, 1969.
- Coteanu 1981 = Ion Coteanu, *Structura și evoluția limbii române*, București, 1981.
- DDA = Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, ediția a II-a, București, 1974.
- Densusianu 1901 = Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901.
- DLR 1983 = Academia Română, *Dicționarul limbii române (DLR)*, serie nouă, redactori responsabili: Iorgu Iordan, Alexandru Graur, Ion Coteanu, tomul XI, partea a 3-a, litera T (*tocană–twist*), București, 1983.
- Dölger 1940 = F. Dölger, *Die „Familie” der Könige im Mittelalter*, în „Historisches Jahrbuch”, 1940, p. 397–420.
- FHDR 1970 = *Fontes historiae dacoromanae (Izvoarele istoriei României)*, II, publ. de Haralambie Mihăescu, Gh. Ștefan, Radu Hâncu, București, 1970.
- Fischer 1985 = I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985.
- Glodariu 1964 = I. Glodariu, *În legătură cu «torna, torna, fratre»*, în „Acta Musei Napocensis”, I, Cluj, 1964, p. 483–487.
- Gyóni 1942 = M. Gyóni, *Az állítólagos legrégebb román nyelvelék (= Das angeblich älteste rumänische Sprachdenkmal) în „Egyetemes Philologiai Közlöny (Archivum Philologicum)”*, LXVI, 1942, p. 1–11.
- Hasdeu 1892 = B. P. Hasdeu, *Strat și substrat. Genealogia popoarelor balcanice*, în „Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii literare”, XIV, București, 1892.
- ILR 1969 = Academia Română, *Istoria limbii române*, II, București, 1969.
- Iorga 1905 = N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, I, Gotha, 1905.
- Iorga 1936 = N. Iorga, *Istoria românilor*, II, București, 1936. *Istoria României*, I, București, 1960.
- Ivănescu 1980 = G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980.
- Jireček 1876 = C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1876.
- Jireček 1893 = C. Jireček, *Über die Vlachen von Moglena*, în „Archiv für slavische Philologie”, XV, Berlin, 1893.
- Jireček 1901 = C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I, Viena, 1901.
- Jung 1881 = J. Jung, *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, Innsbruck, 1881.
- Keramopoulos 1939 = A. Κεραμόπουλλου, *Τὶ εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι [= Cine sunt aromânii]*, Atena, 1939.
- Kolias 1938 = G. Kolias, *Τόρνα, ἐπιχώριος γλῶσσα*, în „Ἐπετηρίς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν”, XIV, Atena, 1938, p. 294–299.
- Lazarou 1986 = Achille G. Lazarou, *L'aroumain et ses rapports avec le grec*, Salonic, 1986.
- Lisseanu 1940 = G. Popa-Lisseanu, *Limba română în izvoarele istorice medievale*, în „Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii literare”, seria a III-a, IX, 1940.
- Lot 1946 = F. Lot, *La langue de commandement dans les armées romaines et le cri de guerre français au Moyen Âge*, în vol. *Mémoires dédiés à la mémoire de Félix Grat*, I, Paris, 1946.

- Mihăescu 1976 = H. Mihăescu, *Torna, torna, fratre*, în „Byzantina”, VIII, Salonic, 1976, p. 23–35.
- Mihăescu 1978 = H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București–Paris, 1978.
- Mihăescu 1993 = H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, București, 1993.
- Mócsy 1959 = A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapesta, 1959.
- Mutaščief 1932 = P. Mutaščief, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932.
- Năsturel 1956 = Petre Ș. Năsturel, **Torna, torna, fratre. O problemă de istorie și de lingvistică**, în „Studii de cercetări și istorie veche”, VII, București, 1956, p. 179–186.
- Năsturel 1966 = Petre Ș. Năsturel, *Quelques mots de plus à propos de «torna, torna» de Théophylacte et de «torna, torna, fratre» de Théophane*, în „Byzantinobulgarica”, II, Sofia, 1966, p. 217–222.
- Onciul 1885 = D. Onciul, *Teoria lui Roesler*, în „Convorbiri literare”, XIX, București, 1885.
- Papahagi 1925 = P. Papahagi, *Quelques influences byzantines sur le macédo-roumain ou aroumain*, în „Revue historique du Sud-Est Européen”, II, București, 1925.
- Philippide 1925 = Al. Philippide, *Originea românilor*, I, Iași, 1925.
- Pić 1880 = J. L. Pić, *Über die Abstammung den Rumänen*, Leipzig, 1880.
- Pop 1948 = Sever Pop, *Grammaire roumaine*, Berna, 1948.
- Roesler 1871 = R. Roesler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1871.
- Rosetti 1960 = Al. Rosetti, *Despre torna, torna, fratre*, în vol. *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 467–468.
- Rosetti 1986 = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1986.
- Russo 1912 = D. Russo, *Elenismul în România*, București, 1912.
- Sulzer 1781 = F. J. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, II, Viena, 1781.
- Șincai 1853 = G. Șincai, *Hronica românilor și a mai multor neamuri*, I, Iași, 1853.
- Tagliavini 1952 = C. Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna, 1952.
- Tanașoca 1993 = Nicolae-Șerban Tanașoca, «Torna, torna, fratre» et la romanité balkanique au VIe siècle, în „Revue roumaine de linguistique”, XXXVIII, București, 1993, p. 265–267.
- Thunmann 1774 = Johann Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, I. Theil, Leipzig, 1774, p. 169–366.
- Tomaschek 1869 = W. Tomaschek, *Über Brumalia und Rosalia*, în „Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften”, LX, Viena, 1869.
- Vasilii 1968 = Emanuel Vasilii, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968.
- Vulpe 1938 = R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938.
- Xenopol 1885 = A. D. Xenopol, *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Âge*, Paris, 1885.
- Xenopol 1888 = A. D. Xenopol, *Istoria românilor*, I, Iași, 1888.
- Zilliacus 1935 = H. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Helsinki, 1935.

TORNA, TORNA, FRATRE

RÉSUMÉ

En soumettant à un minutieux examen critique – corroboré avec les résultats des recherches dues à d'autres savants – les passages des chroniqueurs byzantins Theophylactus et Theophanes contenant les célèbres mots *torna, torna, fratre*, l'auteur juge qu'on est en droit d'en conclure à l'existence de la romanité orientale au VIe siècle.

Universitatea București
Facultatea de Litere